

گونه‌شناسی کالبدی درب و پنجره‌های بناهای تاریخی بندر بوشهر و تزئینات به کاررفته در آنها

چکیده

چوب در فرهنگ معماری ایران از گذشته‌های دور یکی از عناصر کاربردی بوده است. در برخی از مناطق کاربرد آن افزایش چشمگیری داشته است. چوب به‌عنوان یکی از پرکاربردترین مصالح تزئیناتی در بوشهر به کار گرفته شده است؛ به‌گونه‌ای که بسیاری از عناصر الحاقی بناهای تاریخی این شهر، از جمله در، پنجره، تابش‌گیر، کرکره، شناسیر و... از چوب ساخته شده‌اند. در شهر بوشهر، به دلیل لزوم ایجاد تهویه و کوران هوا، میزان بازشوهای بنا، بسیار افزایش یافته‌است. این بازشوها که با استفاده از چوب ساخته و تزئین شده‌اند، در ایجاد زیبایی و تنوع بصری شهر، نقش بسیار مهمی ایفا می‌کردند. متأسفانه به دلیل مقاومت کم چوب نسبت به سایر مصالح ساختمانی، بخش بسیار زیادی از این ساختارهای تزئیناتی در بناها، از بین رفته و یا آسیب‌های زیادی در اثر شرایط محیطی و جوی به آنها وارد شده است. بنابراین، بازشناسی و گردآوری گونه‌های متفاوت این تزئینات در شهر بوشهر که از معماری منحصر به فرد و کم‌نظیری برخوردار است؛ از ملزومات پژوهشگران در این زمینه‌ها است. این پژوهش با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و به‌کارگیری منابع کتابخانه‌ای معتبر و مطالعات میدانی انجام شده است. یافته‌های پژوهش نشان داد که در تزئین درب و پنجره‌ها از هنر قواره‌بری و هم‌چنین از نقوشی که محتوای گیاهی و هندسی دارند، بیش از سایر هنرها استفاده گردیده است؛ کاربرد نقوش اسلیمی در تزئین این عناصر، بسیار کمتر است و نقوش انسانی و حیوانی در این نمونه‌ها یافت نمی‌شود.

اهداف پژوهش:

۱. بازشناسی و واکاوی گونه‌های متفاوتِ درب، پنجره و ارسی‌ها در بناهای تاریخی بوشهر.
۲. شناخت تزئینات و طرح‌های درب‌های چوبی، پنجره و ارسی‌ها در بناهای تاریخی بوشهر.

سؤالات پژوهش:

۱. چه انواعی از درب و پنجره‌ها در بافت تاریخی بندر بوشهر وجود داشته‌است؟
۲. تزئینات به‌کار گرفته شده اجزای چوبی بناهای تاریخی بوشهر از چه انواعی هستند؟

واژگان کلیدی: درب و پنجره‌ها، ارسی، بناهای تاریخی بندر بوشهر، قواره‌بری.

مقدمه

زینت، به‌عنوان یکی از پایه‌های تصویری هنر اسلامی، وسیله یا بیانی تصویری است، برای شرافت بخشیدن به ماده، سطح، رنگ، خط، حجم، آجر، گل، خشت، گچ و...؛ تا به افق‌های برتر اعتلاء یابند و رنگ و هویت معنایی و درنهایت شخصیت فوق‌طبیعی بیابند و معنوی و الهی شوند. نقش مصالح نیز به‌عنوان یکی از ابزارهای ایجاد تزئینات، در هر دوره بسیار مهم بوده است. چوب، از مصالحی است که نسبت به سایر مصالح، کاربرد کم‌تری در معماری اسلامی داشته‌است و بیش‌تر در مناطق خاصی از ایران، استفاده از آن رایج بوده است. از چوب و فرآورده‌های آن، در بناهای صدسال اخیر، به‌عنوان مصالحی مؤثر در ستون‌های چوبی، پوشش‌های سقف‌های دوجداره و توفال‌سازی، هم‌چنین در ساختن درهای ارسی و پنجره‌های ظریف، با کارهای هنری مختلف، استفاده‌ی گوناگون شده است. در بناها و ساختمان‌های قدیمی، چوب، هم به‌عنوان اجزاء اصلی و هم به‌مثابه اجزاء تزئینی، استفاده می‌شد. تنه‌های بلند و قطور چوبی، به‌عنوان تیرهای اصلی جهت ساخت سقف‌های مسطح و ایوان‌های مسقف چوبی، همراه با ستون‌های بلند و باریک‌مزین به تزئینات بوده است. چوب و استفاده از آن در دوره‌های مختلف، برخلاف ویژگی‌های مثبت و امتیازاتی که داشته، دارای معایبی نیز بوده؛ که این ویژگی‌های منفی باعث شده آثار چوبی زیادی، درگذر تاریخ، از بین رفته و یا در بعضی نقاط، به زیادی دیگر مصالح، از آن استفاده نشود. بر همین اساس، متأسفانه، بیش‌تر بناها و تزئینات چوبی آن، بر اثر فرسایش، از بین رفته و آثاری از آن‌ها نیست؛ که همین موضوع، ضرورت تحقیق و پرداختن به تزئینات چوبی و بازشناسی الگوها و روش‌های ایجاد آن را روشن می‌سازد. منطقه بوشهر یکی از مناطقی است که در بناهای تاریخی آن کاربرد چوب به وفور مشاهده می‌شود لذا بررسی کاربرد چوب در عناصر معماری این منطقه می‌تواند درباره چگونگی کاربری چوب و الگوهای آن در بنا مؤثر باشد.

در خصوص پیشینه پژوهش باید گفت تاکنون اثر مستقلی با این عنوان به رشته تحریر در نیامده است اما آثاری درباره معماری بوشهر نوشته شده است. کتاب نبی‌پور (۱۳۹۰) با عنوان "معماری بوشهر: سمفونی رنگ، باد و نور" به‌صورت کلی، مطالبی پیرامون عناصر معماری بوشهر و شکل ظاهری آن‌ها، شرح داده شده است. در بخش‌های کوتاهی از کتاب‌هایی تحت عنوان "شکوه ابوشهر" از رسایی کوشک (۱۳۸۴)، "معماری بوشهر در دوره زند و قاجار" از غلام‌زاده (۱۳۹۲) و "بن‌مایه‌های نوین در معماری بوشهر" از مرباغی (۱۳۹۲)، اشاراتی به این عناصر معماری و تزئینات کلی آن‌ها شده است. در مقالات پژوهشی متعددی نیز، معماری تاریخی بوشهر، از جنبه‌های متفاوتی مورد بررسی قرار گرفته است؛ اما در هیچ‌یک، به تزئینات و به‌صورت مشخص به عنصر درب، پنجره و ارسی، پرداخته نشده است. بنابراین نگارندگان با هدف شناسایی انواع درب، پنجره و ارسی‌ها و تزئینات به‌کاررفته در آن‌ها، در جهت حفظ و احیاء الگوهای باارزش تزئیناتی تاریخی، به تدوین چارچوبی برای دسته‌بندی این عناصر و بررسی روش‌های تزئیناتی آن‌ها پرداختند.

روش اصلی تحقیق در این پژوهش، تحلیل محتوا با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی است. در این راستا، مبانی نظری تحقیق، از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و دسترسی به کتب فارسی، لاتین و منابع اینترنتی معتبر و

هم‌چنین مطالعات میدانی، از طریق مشاهده‌ی عینی و مصاحبه انجام گردید. جامعه‌ی آماری مورد بررسی در این تحقیق، تمامی بناهای تاریخی شهر بوشهر هستند؛ که نگارندگان با استفاده از بازبینی بناهای تاریخی موجود و هم‌چنین با دسترسی به آرشیو اطلاعات سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان بوشهر، آرشیو اطلاعات دانشکده‌ی هنر و معماری دانشگاه خلیج فارس، عکس‌های تاریخی موجود در عکاسی‌ها و هم‌چنین مصاحبه با افراد مطلع، متخصص و مالکان این بناها، در جهت یافتن اطلاعات بناهای تخریب‌شده و یا فرسوده، به جامعه‌ی آماری و اطلاعات کاملی از بناهای تاریخی بوشهر دست یافتند. در بازبینی بناها، از روش مشاهده با استفاده از کارت‌های مشاهده‌ای و پیرامون بناهای تغییر یافته و یا تخریب‌شده از روش مصاحبه‌ی منظم و بسته و با سؤالات مشخص، استفاده گردیده است. نگارندگان، با استفاده از مصاحبه با مالکان این بناها و هم‌چنین عکاسان قدیمی و اخذ مدارک و تصاویر از این بناها و هم‌چنین افراد مطلع بومی، اطلاعاتی را جمع‌آوری نمودند.

نتیجه‌گیری

طبق بررسی‌های صورت‌گرفته در این تحقیق، پیرامون درب، پنجره‌ها و هم‌چنین ارسی‌ها در بناهای تاریخی بندر بوشهر، می‌توان چنین گفت که به دلیل آب‌وهوای گرم و مرطوب این منطقه، لزوم کوران هوا و جلوگیری از تابش مستقیم و شدید آفتاب، گونه‌های خاص و متفاوتی از بازشوها در این شهر مورد استفاده قرار گرفته است. این مسائل و هم‌چنین عوامل منطقه‌ای و فرهنگی، بر نوع و میزان تزئین این عناصر، تأثیرگذار بوده است؛ به گونه‌ای که، مواردی از این عناصر را می‌توان یافت که مخصوص این منطقه بوده و مشابه آن را در سایر نقاط کشور و حتی در شهرهای هم‌جوار بوشهر نیز نمی‌توان یافت. براساس گونه‌شناسی‌هایی که در این مقاله پیرامون درب، پنجره و ارسی‌های بناهای تاریخی بوشهر، صورت گرفت؛ نگارندگان به دسته‌بندی‌های تزئیناتی از این عناصر دست یافتند؛ که تمامی نمونه‌های مورد بررسی را می‌توان در این دسته‌بندی جای داد. در برخی از بناهای تاریخی بوشهر، به دلیل اهمیت کم‌تر بنا و هم‌چنین توان مالی کم‌تر صاحب‌خانه، عناصر الحاقی، مانند درب و پنجره‌ها، بدون تزئینات به کار گرفته شده‌اند. ارسی‌ها نیز به دلیل هزینه‌ی ساخت بالا و هم‌چنین نیاز به فضای بزرگ‌تر، در این بناها استفاده نمی‌شدند. این عناصر، بیش‌تر در درب اصلی بنا و یا درب و پنجره‌های فضاهای کم‌اهمیت استفاده شده‌اند. اجزای با تزئینات حصیری و کرکره‌ای: این نوع از تزئینات که مربوط به معماری بومی منطقه‌ی بوشهر است؛ در اکثر بناهای تاریخی این شهر کاربرد داشت. شبکه‌های حصیری، مربوط به کتیبه‌ها و پنجره‌های کوچک تهویه‌ای می‌شدند و کرکره‌ها در پنجره‌های بیرونی بنا، جهت ایجاد تهویه و جلوگیری از ورود تابش مستقیم خورشید به داخل بنا، استفاده می‌شدند. این نوع تزئینات، در بوشهر و به خصوص نمای بیرونی آن، بسیار فراوان و چشم‌گیر است. اجزای با تزئینات گره‌چینی: در بوشهر، از هنر گره‌چینی، فقط در ساخت ارسی‌ها استفاده شده است. تنها بخش‌هایی که هنر گره‌چینی به‌تنهایی به کار رفته است؛ پاخور و کتیبه‌ی ارسی‌ها بوده‌اند؛ که نقوشی هندسی در آن، به کار گرفته شده است. در بخش بدنه‌ی ارسی‌ها، به دلیل استفاده از نقش‌های پرکارتر و متنوع‌تر، ترکیب هنر گره‌چینی به‌اضافه‌ی قواره‌بری با شیشه‌های رنگی کاربرد داشته است. گره‌چینی به‌صورت نواری، در دور صفحات و قواره‌بری در وسط صفحه، کار شده است.

نقوش استفاده شده در این گره‌چینی‌ها، همه هندسی و با محتوای گیاهی و طبیعت هستند. استفاده از این هنر، نسبت به قواره‌بری، بسیار کم‌تر به چشم می‌خورد و محدود به ارسی‌ها است. اجزای با تزئینات قواره‌بری نیز در شهر رواج داشت. از این نوع تزئین، در ساخت درب، پنجره و هم‌چنین ارسی‌های شهر بوشهر، بسیار استفاده شده است و کم‌تر درب و پنجره‌ای را در بافت تاریخی بوشهر می‌توان مشاهده نمود که در ساخت آن‌ها از این هنر، بهره‌نجام شده باشند. بیش‌ترین عناصری که نمود بصری هنر قواره‌بری در بافت تاریخی شهر بوشهر را نشان می‌دهد؛ عنصر درب و پنجره است. عنصر هلالی که در ساخت اکثر این درب و پنجره‌ها استفاده شده است، با استفاده از این هنر و با طرح‌های متنوعی، تزئین شده است. پرکاربردترین نقوش به‌کار رفته در قواره‌بری این هلالی‌ها، نقوش گیاهی می‌باشد؛ که تصویری انتزاعی از نوعی از گل‌ها، به‌ویژه نیلوفر آبی را نمایش داده است. نقوش جانوری در بین این عناصر دیده نمی‌شود. طرح این قواره‌بری‌ها از واگیرهایی تشکیل شده است؛ که با تقارن دورانی، هلالی‌ها را پرکرده‌اند. تقارن انتقالی انعکاسی نیز در نمونه‌هایی به‌کار گرفته شده است؛ که تعداد و تنوع آن‌ها، بسیار کم است. در ارسی‌ها نیز، به‌دلیل این‌که قواره‌بری با ترکیب هنر گره‌چینی در این عناصر استفاده شده است؛ کاربرد این هنر کم‌تر به چشم می‌خورد؛ به‌گونه‌ای که، یکی در نوار تزئینی باریک دورتادور و یکی در متن و زمینه‌ی ارسی‌ها به‌کار گرفته شده است. تناسبات آن‌ها معمولاً مستطیل است؛ اما نمونه‌های اندکی از مربع نیز در آن‌ها یافت می‌شود. در بدنه‌ی نوعی از درب‌های داخلی نیز، استفاده از هنر قواره‌بری، به چشم می‌خورد؛ که نقوش استفاده شده در آن‌ها، در یک مستطیل کشیده و با طرح و نقش هندسی، با محتوای گیاهی و تقارن انتقالی، به‌کار گرفته شده است و تنها در چند مورد که تعداد آن‌ها اندک است، طرح‌ها از پیچیدگی و شلوغی بیش‌تری برخوردار هستند و محتوای آن‌ها اسلیمی است. بنابراین، می‌توان پرکاربردترین هنر تزئیناتی در درب و پنجره و هم‌چنین ارسی‌ها را قواره‌بری، به‌خصوص در بخش هلالی‌ها دانست.

منابع:

- آذر مهر، گیتی. (۱۳۸۰). "آشنایی با هنر گره‌چینی چوبی"، خلاصه و بازنویسی اکبر صفدری، هنر ایران، ۵، ۸۴-۸۸.
- افتخاری، مهران؛ فومژی، زهرا. (۱۳۹۵). "نقش چوب در معماری دوره قاجاریه در فلات مرکزی ایران با توجه به اصول متعالی اسلام"، دومین کنفرانس بین‌المللی شهرسازی، مدیریت و توسعه شهری.
- امرای، مهدی. (۱۳۸۳). ارسی، پنجره‌های رو به نور، تهران: سمت.
- پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۸۱). مصالح ساختمانی: آژند، اندود، آمود در بناهای کهن ایران، میراث فرهنگی کشور، تهران.
- چتریح، حمیدرضا؛ ملاپور، جمشید و شاملو، غلامرضا. (۱۳۹۴). "بررسی تناسب اعداد گنگ در ساختار حروف خط ثلث"، فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، شماره ۲۳، ۷-۲۲.
- چرخچیان، مریم. (۱۳۹۸). "تداعی ذهنی در شناخت شاخصه‌های معماری اسلامی"، فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، شماره ۳۵، ۷۰-۹۸.
- حسن‌پور لمر، سعید؛ طوفان، سحر. (۱۳۹۸). "ویژگی‌های بصری و ساختاری ارسی‌های شهر تاریخی ماسوله"، فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، شماره ۳۴، ۷۲-۹۲.

دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). لغت‌نامه دهخدا، تهران: دانشگاه تهران.

دهشتی، مجید؛ خوش‌نژاد، مهدی و حسینی، سیده‌مریم. (۱۳۹۷). "نگرشی هندسی و مفهومی به زمینه‌های گره ده تند و کند هنر گره‌چینی". فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، شماره ۳۲، ۴۰-۲۱.

ذوالفقارزاده، حسن؛ حسینی، پدram. (۱۳۹۳). "نظریه بوم‌شناسانه به معماری زیستگاه‌ها"، فصلنامه مسکن و محیط روستا، ۱۴۵، ۲۹-۴۴.

ذریه‌زهره، سیدامیراحمد. (۱۳۸۶). آشنایی با صنایع‌دستی ایران (۱)، تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.

رجایی باغسرخ، امیر. (۱۳۸۹). آشنایی با تزئینات وابسته به معماری ایران (تزئینات معماری ایران بعد از اسلام)، ویرایش دوم، اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان، دانشکده هنر ادیان و تمدن‌ها.

رسیای کشوک، سام. (۱۳۸۴). شکوه ابوشهر، بوشهر: انتشارات شروع.

رهنورد، زهرا. (۱۳۷۸). حکمت هنر اسلامی، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

رنجبر، احسان؛ پورجعفر، محمدرضا و خلیجی، کیوان. (۱۳۸۹). "خلاقیات‌های طراحی اقلیمی متناسب با جریان باد در بافت قدیم بوشهر"، باغ نظر، شماره ۱۳، ۱۷-۳۴.

زارعی، محمدابراهیم. (۱۳۹۲). "سنندج شهر ارسی، بررسی روند شکل‌گیری هنر ارسی‌سازی بر اساس نمونه‌های موجود"، مطالعات معماری ایران، دو فصلنامه معماری ایرانی، شماره ۴، ۱۰۹-۱۳۰.

زمرشیدی، حسین. (۱۳۸۱). معماری ایران: مصالح‌شناسی سنتی، تهران: زمرد.

سلیمانی، پروین؛ فرهنگ بروجنی، حمید و اکبری‌فرد، مریم. (۱۳۹۰). "مقایسه ساختار و تزئینات چوبی مسجد جامع ابیانه با مساجد چوبی آذربایجان شرقی". دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱۴، ۲۵-۴۰.

عبدی‌فر، نرگس. (۱۳۹۲). هنر معماری در دوره قاجاریه، تهران: راشدین.

عطارزاده، عبدالکریم. (۱۳۷۴). آرایه‌های چوبی در معماری اسلامی ایران (دوره‌های زندیه و قاجار)، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی گرایش اسلامی، به راهنمایی: لطیف ابوالقاسی، دانشگاه تربیت مدرس: دانشکده‌ی علوم انسانی.

علوی‌نژاد، سیدمحسن. (۱۳۸۷). "بررسی دیوارنگاری در منابع هنر اسلامی"، فصلنامه تحلیلی پژوهشی نگره، شماره ۷، ۱۷-۲۹.

علیپور، نیلوفر. (۱۳۹۰) "مطالعه طرح ارسی کاخ‌های قاجاری تهران"، فصلنامه علمی پژوهشی نگره، شماره ۱۸، ۲۱-۵.

علیزاده، ستاره؛ سهیلی، جمال‌الدین. (۱۳۹۶). "نشانه‌شناسی نقوش کهن معماری گیلان در مطابقت با نقش‌مایه‌های برخی هنرهای دست‌بافت منطقه، با تأکید بر دیدگاه پیرس"، فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، شماره ۲۶، ۷۵-۱۰۴.

غلامزاده، فراز. (۱۳۹۲). معماری بوشهر در دوران زند و قاجار، تهران: انتشارات آباد بوم.

فروتنی، سام. (۱۳۸۳). مصالح و ساختمان، تهران: انتشارات روزنه.

فلاح‌فر، سعید. (۱۳۸۸). فرهنگ واژه‌های معماری سنتی ایران، تهران: کاوش پرداز.

کیانمهر، قباد؛ تقوی‌نژاد، بهاره و میرصالحیان، صدیقه. (۱۳۹۴). "گونه‌شناسی تزئینات قواره‌بری در فرم خورشیدی درها (مطالعه موردی: درهای بناهای سلطنتی دوره قاجار تهران)"، فصلنامه نگره، شماره ۳۴، ۸۴-۱۰۲.

مرباغی، بهروز. (۱۳۹۲). بن‌مایه‌های نوین در معماری بوشهر، تهران: پیام.

معماریان، غلامحسین. (۱۳۹۰). معماری ایرانی، تهران: سروش دانش.

معین، محمد. (۱۳۷۵). فرهنگ فارسی، تهران: سپهر.

مکی‌نژاد، مهدی. (۱۳۸۷). تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی: تزئینات معماری، تهران: انتشارات سمت (مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی).

مدهوشیان‌نژاد، محمد؛ عسکری‌الموتی، حجت‌اله. (۱۳۹۵). "تمایزهای کیفی و کمی در سیر تحول ارسی‌های قاجاری تبریز"، نشریه هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی، شماره ۴، ۷۷-۸۴.

ممانی، حمید؛ یاری، فهیمه و حقیر، سعید. (۱۳۹۷). "مؤلفه‌های معماری ایرانی - اسلامی و نقش هویت‌بخش تزئینات"، فصلنامه هنر و تمدن شرق، شماره ۲۱، ۳۷-۴۶.

منتظر، بهناز؛ سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۹۷). "بازتاب نقش پنج ضلعی منتظم در نقوش هندسی معماری اسلامی ایران"، فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، شماره ۳۰، ۱۵-۴۰.

نبی‌پور، ایرج. (۱۳۹۰). معماری بوشهر: سمفونی رنگ، باد و نور، چاپ دوم، بوشهر: دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی بوشهر، بنیاد ایران‌شناسی شعبه استان بوشهر.

یاوری، حسین. (۱۳۸۷). آشنایی با چوب و هنرهای مرتبط با آن، تهران: شرکت انتشارات سوره مهر.